

Mieczysław Ryba

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Spór o przywództwo: kryzys Zachodu i odrodzenie azjatyckich tyranii

Wprowadzenie

Czasy zimnej wojny oraz podział polityczny i militarny świata prowadziły do ogromnych napięć w świecie. Liderem Bloku Wschodniego był Związek Sowiecki, zaś świata zachodniego – Stany Zjednoczone. W ostatecznym rozstrzygnięciu konfliktu między Moskwą a Waszyngtonem decydowały nie tylko kwestie militarne i gospodarcze. Ważne też było silne przywództwo polityczne w stolicach wielkich mocarstw. Nie ulega wątpliwości, że wyjątkową rolę w tym względzie odegrał prezydent USA Ronald Reagan, do dziś uznawany w Europie za pogromcę komunizmu. Przywódcą religijnym, który potężnie wpłynął na załamanie się ideologii komunistycznej był oczywiście papież Jan Paweł II.

System sowiecki zawałił się na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dwudziestego wieku, a w świecie przez kolejne kilkanaście lat ukształtował się układ jednobiegunowy, z dominującą pozycją Stanów Zjednoczonych. Taka dominacja USA wymagała od kolejnych prezydentów tego kraju wyjątkowych zdolności przywódczych, a z tym bywało różnie.

Amerykańska dominacja

Francis Fukuyama twierdził, że po upadku Związku Sowieckiego mieliśmy do czynienia z ostatecznym zwycięstwem demokracji. Odtąd na globie miał dominować niekończący się ład i harmonia. Na bazie takiej wizji kreowano plan zglobalizowanego świata, po wsze czasy żyjącego w pokoju i dobrobycie. Była to wizja „końca historii”, totalnej dominacji liberalnej demokracji (rzekomo najlepszej formy ustrojowej) i wolnego rynku (dostarczyciela powszechnego dobrobytu). Wizja ta była pochodną heglowskich odniesień filozoficznych, których Fukuyama nie ukrywał. Autor traktował na sposób heglowski historię przez wielkie „H”, nakreślając koniec

ideologicznej ewolucji ludzkości i uniwersalizacji zachodniej liberalnej demokracji jako ostatecznej formy rządów.¹

Takie spojrzenie na świat z jednej strony pokazywało utopijne podejście do świata, charakterystyczne dla sporej części elit intelektualnych świata zachodniego, z drugiej – była to pochodna dominacji Stanów Zjednoczonych w układzie globalnym, których kultura, armia i gospodarka były dominujące. Tak ogromna dominacja wymagała silnego modelu przywództwa. Każdy kolejny prezydent USA był zarazem przywódcą zglobalizowanego świata. Tym niemniej władza w USA nie zamykała się w kręgach politycznych, przemożny wpływ na bieg rzeczy miały wielkie, międzynarodowe koncerny, które z chęci maksymalizacji zysku popierały wprowadzenie Chin do Światowej Organizacji Handlu. To z kolei doprowadziło do przeniesienia większości produkcji do Azji, gdzie koszty pracy były minimalne², zaś w Stanach Zjedno-

¹ F. Fukuyama, *Koniec historii*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996, s. 11.

² D. Augustyniak, A. Piekarska, *Chińska polityka kursowa a problem globalnej nierównowagi finansowej*, w: *Chiny goes global. Rosnące zna-*

czonych pozostała produkcja wysokich technologii (tzw. Krzemowa Dolina) oraz przemysł obronny. W ten sposób doszło do ogromnej koncentracji kapitału w rękach wielkich koncernów oraz osłabienia państwa amerykańskiego. Chiny niepostrzeżenie wykorzystywały globalizację i gromadziły w swoich rękach potencjał pozwalający im w przyszłości stanąć do rywalizacji o światowe przywództwo. Kryzys finansowy roku 2008, później okres pandemii Covid 19 pokazały znaczenie Pekinu w układankach globalnych. Dlatego w kolejnych latach nasilił się proces zwany wojną handlową i technologiczną między Waszyngtonem a Pekinem. Również inne kraje, takie jak Rosja chciały wrócić do gry światowej, szukając swojego miejsca w Eurazji. Zaczęły się intensywne zbrojenia i przygotowywanie się do wojny. Jednakże w przeciwieństwie do USA, tak w Chinach, jak i w Rosji mieliśmy do czynienia z niezwykle silnym, totalitarnym, można by rzec, przywództwem. Dawало to tym państwom przewagę, gdy mówimy o sprawności prowadzenia agresywnej, zaczepnej polityki. Tymczasem zdominowana przez wielki kapitał władza ludzi takich jak Barack Obama była nieskuteczna w diagnozowaniu zagrożeń, które czyhały na świat zachodni.

Słabość zachodnich elit i odradzanie Azji

Poziom zachodnich elit politycznych obniżał się coraz mocniej jeszcze z jednego powodu. Świat zachodni ogarnęła neomarksistowska rewolucja kulturowa, która opanowała umysły polityków i uczyniła ich niezdolnymi do diagnozowania rzeczywistości. Najbardziej widać to było w Europie. Kraje Unii Europejskiej rozbrajały się w tempie zastraszającym, wchodziły też w autodestrukcyjne układy geopolityczne. Szczególnie Niemcy, zdecydo-

wany lider gospodarczy Europy, postawiły na trwały układ z Rosją (umowy gazowe – Nord Stream 1 i 2) oraz wymianę handlową z Chinami³. Tacy politycy jak Gerhard Schröder, Angela Merkel, Jacques Chirac, Emmanuel Macron i inni kompletnie nie docenili planów imperialnych Kremla. Uważali, że elity rosyjskie da się kupić (skorumpować) poprzez różnorakie układy towarzysko-gospodarcze, tak jak powojenne elity Niemiec czy Japonii dały się „ucywilizować” przez bogatą Amerykę. Zapomniano jednak, że tak Niemcy, jak i Japończycy weszli w strefę wpływów amerykańskich po przegranej wojnie, a nie na skutek ewolucyjnych przemian świadomości ich przywódców. Tymczasem Rosja wojny nie przegrała, nie była okupowana przez Zachód, a zatem nie zatraciła cech, które wynikają z ich uwarunkowań cywilizacyjnych. Mentalność Władimira Putina i jego współpracowników zasadniczo nie różniła się od elity carskiej z XIX wieku, czy też bolszewickiej z wieku XX. Z kolei Xi Jinping, wprawdzie zakorzeniony jest w ideologii komunistycznej, ale mentalnie przypomina dawnych cesarzy chińskich dążących do hegemonii w świecie. Kiedy przyjrzymy się ustnym i pisemnym wypowiedziom przywódcy Państwa Środka, zrozumiemy, że chodzi tutaj o dalekosiężną wizję budowy alternatywnego świata wobec tzw. „American Dream”. Xi wzywa swój naród do wyteżonej pracy, wskazując na potrzebę odbudowy chińskiego mocarstwa⁴.

Moskwa również zaczęła odbudowywać tzw. „russkij mir”, powiększając krok po kroku swoje imperium⁵. Zaatakowanie Gruzji, rozpoczęcie konfliktu na Ukrainie, aneksja Krymu, działania zbrojne w Donbasie, interwencja wojskowa w Syrii – wszystko to pokazywało odrodzenie celów imperialnych Kremla. Taki sposób

³ Zob. P. Zaleski, *Nord Stream II – polityczny projekt uderzający w jedność energetyczną Europy*, <https://www.cire.pl/pliki/2/nordstreamiidefence.pdf> (dostęp 12.05.2024), s. 1–8.

⁴ Xi Jinping, *Zarządzanie Chinami* [The Governance of China/Управление Китаем], tom I, Toruń 2019, s. 505–547.

⁵ O. Wasiuta, »Russki mir« jako narzędzie imperialnej polityki Kremla, w: „Przegląd Geopolityczny” nr 21, 2017, s. 67–86.

działania wpisywał się w tradycyjną mentalność przeciętnych Rosjan i wzmacniał reżim polityczny Putina⁶. Co ciekawe, Rosjan o wiele lepiej rozumiały kraje Europy środkowej, pozostające przez kilkadziesiąt lat pod dominacją sowiecką, a wcześniej carską. To Polacy sprzeciwiali się budowie Nord Stream, napominając Zachód. To Baltic Pipe, zaopatrujący nas w gaz norweski był trafionym pomysłem, a nie płynący po dnie Bałtyku Nord Stream, łączący Rosję i Niemcy. Wielka pomyłka Niemiec w tym zakresie kosztuje dziś Europę wojnę, która toczy się na Ukrainie i kryzys gospodarczy, w którym pogrążył się nasz zachodni sąsiad⁷.

Można zatem śmiało powiedzieć, że w dzisiejszym czasie następuje przebudzenie Azji, która chce się wyrwać spod dominacji Ameryki i ustanowić nowy koncert mocarstw. Wspomniani przywódcy, Xi Jinping i Władimir Putin, manifestują siłę, i prowadzą politykę zgodnie ze swoim paradygmatem cywilizacyjnym.

Nie wszyscy politycy i myśliciele zachodni okazali się tak naiwni, jak Francis Fukuyama. Bardzo mocno brzmiał głos Samuela Huntingtona, który w swojej książce *Zderzenie cywilizacji* zapowiadał wielki konflikt światowy. Wskazywał nie tylko na Rosję czy Chiny, ale również na świat islamski, coraz bardziej wojowniczo nastawiony do Zachodu. Wskazywał on, że najważniejsze różnice między narodami mają charakter kulturowy. Różnice między cywilizacjami generują konflikty, które możemy obserwować niemal na co dzień. Nie chodzi tu tylko o Al Kaidę czy też Państwo Islamskie, ale również o konflikty wewnętrzne w krajach zachodnich (masowy napływ islamskich imigrantów). Huntington zauważył, że Zachód stracił swoją atrakcyjność, a niezachodnie elity dążyły do odrzucenia dominacji USA. Autor *Zderzenia cywi-*

⁶ K. Szydywar-Grabowska, *Reżim polityczny Rosji w ujęciu współczesnych teorii politologicznych*, w: „Colloquium Edukacja–Polityka–Historia” nr 3, 2018, s. 125–126.

⁷ Ł. Wojcieszak, *Reakcje wybranych podmiotów na zniszczenie gazociągów Nord Stream. Problem jakości informacji obecnej w przestrzeni publicznej*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/37476/32525> (dostęp 12.05.2024), s. 89–91.

lizacji miał odwagę powiedzieć, że to „nie islamski fundamentalizm stanowi problem dla Zachodu, lecz islam, odmienna cywilizacja”. Autor zauważył, że nastąpiła zmiana sił między cywilizacjami. Słabnące wpływy Zachodu dały szansę ekspansji cywilizacjom azjatyckim niemal we wszystkich sferach: na poziomie gospodarczym, militarnym, politycznym, a nade wszystko demograficznym. Dostrzegając wagę kwestii kulturowych, Huntington zauważył, że przetrwanie Zachodu jest zagrożone i zależy od zachowania tożsamości kulturowej Ameryki⁸.

Jeśli Ameryka Północna i Europa – pisał – dokonają odnowy moralnej (sic!), znajdą oparcie we wspólnych cechach kulturowych i rozwiną formy ścisłej integracji ekonomicznej i politycznej, uzupełniające współpracę na rzecz bezpieczeństwa w ramach NATO, mogą dać początek trzeciej, euroamerykańskiej fazie rozkwitu gospodarczego i wpływów politycznych.⁹

Jednakże procesy rewolucyjne, które ogarnęły świat Zachodu nie napawały autora *Zderzenia cywilizacji* optymizmem. Czytamy:

Ze słabnięciem potęgi Zachodu staje się on coraz mniej zdolny do narzucania innym cywilizacjom [np. chińskiej czy japońskiej] swoich koncepcji praw człowieka, liberalizmu i demokracji, które tracą również na atrakcyjności.¹⁰

Zatem USA i cały Zachód w czasach najnowszych zaczęły tracić na znaczeniu w świecie, gdyż podważyły podstawy własnej kultury i cywilizacji.

⁸ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2008, s. 16.

⁹ Tamże, s. 543–544.

¹⁰ Tamże, s. 140; por. M. Dębicki, *Europa środkowo-wschodnia w „Zderzeniu cywilizacji” Samuela P. Huntingtona. Komentarze z perspektywy ćwierćwiecza*, w: „Kultura i Społeczeństwo” nr 3, 2020, s. 150.

Nasze szczególne zainteresowanie budzi odrodzenie potęgi imperialnej Rosji. Na gruncie polskim pojawiło się szereg pogłębionych analiz dotyczących tej tematyki. Marek Budzisz napisał głośną książkę *Wszystko jest wojną*, gdzie zgodnie z tytułem przeanalizował sposób prowadzenia polityki przez Kreml zgodnie ze starym, turańskim paradygmatem. Wojna w myśleniu elit kremlofskich stanowi początek wszystkiego i jest nieodzownym elementem polityki państwa¹¹. W takich kategoriach należy postrzegać rosyjską politykę gospodarczą (w tym surowcową), informatyczną (powtarzające się cyberataki), kulturową, naukową itd. Wszystko to doskonale współgra z tym, co pisał Feliks Koneczny o Rosji. Ten ostatni twierdził, że podstawową dla cywilizacji turańskiej jest to, iż „cała aktywność polityczna ma tu charakter wojskowy”. Cały sens jej bytowania i rozwoju stanowią ciągle konflikty. Pokój oznaczałby dla niej wręcz zagładę. Dlatego „nigdy Rosji nie opuściła żądza zaborcza. A gdzie zaborczość jest zasadą, nie może ona mieć kresów”. Jak to określił Koneczny:

Ludy tej cywilizacji gniją, gdy nie wojują.¹²

Dlatego główny cel państwa nakierowany jest na budowę siły militarnej. Wojna, jak pisał Koneczny,

żywi Turańczyka, a ludy turańskie są ubogie lub bogate stosownie do osiągniętego wydoskonalenia organizacji militarnej, która pozwala żyć cudzym kosztem.¹³

¹¹ M. Budzisz, *Wszystko jest wojną. Rosyjska kultura strategiczna*, Warszawa 2021, s. 55.

¹² F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Warszawa 1935, s. 289.

¹³ F. Koneczny, *Polskie Logos a ethos*, t. 2, Poznań 1921, s. 31; por. F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 2001, s. I; G. Szewczyk, *Rosja: problematyka współczesna a tożsamość cywilizacyjna ukazana z perspektywy myśli historiozoficznej Feliksa Konecznego*, w: „Pisma Humanistyczne” nr 7, 2010.

Przywódca w całym turańskim systemie traktuje państwo niemalże jak osobisty folwark. Nie obowiązują go zasady moralne, nie jest też z tej pozycji oceniany, a mimo to jest najwyższym ustawodawcą.

Cywilizacja turańska żyje wyłącznie chwilą bieżącą, zależną od kaprysu atamana. Każda jego zachcianka musi zostać natychmiast spełniona, nic i nikt nie może mu się przeciwstawić. Poza jego wolą nie ma żadnego innego źródła prawa, toteż w turańszczyźnie nic nie jest pewne. Każde uprawnienie czy własność trwa tak długo, jak zadecyduje o tym wódz.¹⁴

Kościół nie ma w tym systemie żadnej autonomii, religię wykorzystuje się do usprawiedliwienia poczynań władcy. Wystarczy przyjrzeć się na zachowanie patriarchy Cyryla i Cerkwi rosyjskiej w czasie wojny na Ukrainie, by zrozumieć, że zasady powyżej opisywane wciąż obowiązują w Rosji. Cerkiew jest całkowicie wpisana w politykę imperialną państwa¹⁵.

W tej cywilizacji liczy się w szczególności silne przywództwo. Brak silnego wodza prowadzi do smuty, porównywalnej do początków XVII wieku (bezkrołowie po śmierci Iwana Groźnego), a w czasach współczesnych do okresu po upadku Związku Radzieckiego (okres rządów Borysa Jelcyna¹⁶). Okres rozkładu państwa jest zatem w stanie zakończyć tylko pojawienie się nowego, silnego przywódcy. Takim przywódcą niewątpliwie stał się w ostatnich dwóch dekadach Władimir Putin¹⁷. Koneczny pisał:

¹⁴ Zob. Koneczny, *Polskie Logos a ethos*, dz. cyt.

¹⁵ Por. M. Delong, *Patriarcha Cyryl I wobec autokefalii Cerkwi Prawosławnej Ukrainy*, w: „Przegląd Religioznawczy” nr 4, 2021, s. 118–129.

¹⁶ A. R. Bartnicki, *Borys Jelcyn jako przywódca polityczny*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/16895/16732> (dostęp 12.05.2024), s. 52–53.

¹⁷ A. Politkovskaya, *Rosja Putina*, Warszawa 2005, s. 7.

Dlatego też dzieje kultur cywilizacji turańskiej to występujące na przemian okresy chwilowych świetności i następujących po nich czasów zapaści, rozprężenia i niemocy.

Można zatem powiedzieć, że Putin doskonale wpisał się w turański paradygmat cywilizacyjny, dlatego zyskał tak duże poparcie społeczne.

Tak jak Władimir Putin stał się silnym przywódcą w Rosji, zdolnym prowadzić imperialną politykę, tak w Chinach podobną rolę spełniają przywódcy w rodzaju Xi Jinpinga, konsekwentnie zmierzający do odtworzenia hegemonii chińskiej w świecie. Tymczasem Zachód pogrążył się w chaosie ideologicznym, podważając podstawy łańciskiej cywilizacji (neomarksistowska rewolucja kulturowa), a zatopione w chaosie społeczeństwo wybierało spośród siebie przywódców kompletnie pogubionych w ocenie rzeczywistości. Jaskrawym tego przykładem jest prezydentura Joe Bidena w USA oraz Angeli Merkel i Ursuli von der Leyen w Unii Europejskiej¹⁸. Słabość tego przywództwa zachęciła Rosję do rozpoczęcia pełnoskalowej wojny na Ukrainie¹⁹.

Podsumowanie

Problem przywództwa politycznego można opisać w perspektywie relacji międzypaństwowych. W czasach sowieckich mieliśmy

¹⁸ *Interesy–Wartości–kompromisy. Polityka zagraniczna Niemiec w erze Angeli Merkel*, red. K. Janoś, A. Kałabunowska, J. Kiwerska, T. Morozowski, Poznań 2022.

¹⁹ Manifestacja owej słabości ukazała się w pełnej krasie przy wyjściu wojsk amerykańskich z Afganistanu. Jarosław Stróżyk pisze: „Sposób zakończenia operacji w Afganistanie sprzyja wieloletniej narracji prezydenta Federacji Rosyjskiej Władimira Putina o braku mandatu USA i NATO do prowadzenia globalnych operacji bezpieczeństwa. Przyczynia się również do promowania rosyjskich poglądów o erozji euroatlantyckiego systemu bezpieczeństwa. Rosja, wciąż pamiętająca negatywne doświadczenia ZSRR z Afganistanu, nie będzie angażowała się w tym kraju.

do czynienia z układem dwubiegunowym, czyli z nieustannym konfliktem bloku sowieckiego i amerykańskiego. Niezwykle ważną była postawa i kondycja liderów dwóch głównych państw walczących. Potężnym zagrożeniem dla Zachodu od lat sześćdziesiątych dwudziestego wieku była postępująca rewolucja kulturowa. Prowadziła ona w elitach do kompletnej utraty tożsamości i siły woli. Wyjątkiem był tutaj prezydent Ronald Regan, który dzięki swojej konsekwentnej postawie doprowadził do upadku Związku Sowieckiego.

W czasach najnowszych rewolucja kulturowa doprowadziła do ogromnego osłabienia Zachodu, co spowodowało „bunt” Azji. Wyzwanie Ameryce rzuciły Chiny oraz Rosja, co wyraziło się w czasach najnowszych wojną na Ukrainie. Bez odrodzenia moralnego Zachód nie tylko czeka upadek przywództwa, ale katastrofa geopolityczna o trudnych do przewidzenia skutkach. Upadek Zachodu musi doprowadzić do zwycięstwa krajów, których modelem rządzenia są różne rodzaje tyranii. ■

The dispute about leadership: The crisis of the West and the revival of Asian tyrannies

SUMMARY

The article deals with the struggle for leadership in the world between the West and various powers characterized by the Asian model of the arrangement of social relations. America's triumph over the Soviet Union was perhaps the last chord of the demonstration of the supremacy of Western democracy. Plunging into a neo-Marxist revolution, the West has lost its healthy assessment of reality and seems to be losing

Bezpośrednio po wyjeździe żołnierzy amerykańskich skierowała do Kabulu specjalne zespoły wspierające Taliban, co ma również sprzyjać rozwojowi kontaktów gospodarczych”. Zob. J. Stróżyk, *Strategiczne implikacje wycofania USA z Afganistanu. Porażka czy katastrofa?*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2022/09/Strategiczne_implikacje_Strozyk.pdf (dostęp 12.05.2024), s. 414.

the confrontation with the onslaught of Asian tyrannies. China and Russia are trying to reject US domination and rebuild their empires.

Keywords: leadership, democracy, revolution, tyranny, Western civilization

BIBLIOGRAFIA:

- Bartnicki Adam R., *Borys Jelcyn jako przywódca polityczny*, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/16895/16732> (dostęp 12.05.2024).
- Budzisz Marek, *Wszystko jest wojną. Rosyjska kultura strategiczna*, Warszawa 2021.
- China goes global. Rosnące znaczenie Chin na arenie międzynarodowej*, red. Małgorzata Pietrasik, Tomasz Kamiński, Łódź 2012.
- Delong Marek, *Patriarcha Cyryl I wobec autokefalii Cerkwi Prawosławnej Ukrainy*, w: „Przegląd Religioznawczy”, nr 4, 2021.
- Dębicki Marcin, *Europa środkowo-wschodnia w „Zderzeniu cywilizacji” Samuela P. Huntingtona. Komentarze z perspektywy ćwierćwiecza*, w: „Kultura i Społeczeństwo” nr 3, 2020.
- Fukuyama Francis, *Koniec historii*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996.
- Huntington Samuel P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, tłum. H. Jankowska, Warszawa 2008, s. 16.
- Interesy–Wartości–kompromisy. Polityka zagraniczna Niemiec w erze Angeli Merkel*, red. K. Janoś, A. Kałabunowska, J. Kiwerska, T. Morozowski, Poznań 2022.
- Koneczny Feliks, *Dzieje Rosji*, Komorów 2001.
- Koneczny Feliks, *O wielości cywilizacji*, Warszawa 1935.
- Koneczny Feliks, *Polskie Logos a ethos*, t. 2, Poznań 1921.
- Politkovskaya Anna, *Rosja Putina*, Warszawa 2005.
- Stróżyk Jarosław, *Strategiczne implikacje wycofania USA z Afganistanu. Porażka czy katastrofa?*, https://wnpism.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2022/09/Strategiczne_implikacje_Strozyk.pdf (dostęp 12.05.2024).

- Szewczyk Grzegorz, *Rosja: problematyka współczesna a tożsamość cywilizacyjna ukazana z perspektywy myśli historiozoficznej Feliksa Konecznego*, w: „Pisma Humanistyczne” nr 7, 2010.
- Szydywar-Grabowska Karolina, *Reżim polityczny Rosji w ujęciu współczesnych teorii politologicznych*, w: „Colloquium Edukacja–Polityka–Historia”, nr 3, 2018.
- Wasiuta Olga, *»Russkij mir« jako narzędzie imperialnej polityki Kremla*, w: „Przegląd Geopolityczny”, nr 21, 2017.
- Wojcieszak Łukasz, *Reakcje wybranych podmiotów na zniszczenie gazociągów Nord Stream. Problem jakości informacji obecnej w przestrzeni publicznej*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne” 2023, nr 1. <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/ssp/article/view/37476/32525> (dostęp 12.05.2024).
- Xi Jinping, *Zarządzanie Chinami* [The Governance of China/ Управление Китаем], tom I, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2019.
- Zaleski Przemysław, *Nord Stream II – polityczny projekt uderzający w jedność energetyczną Europy*, <https://www.cire.pl/pliki/2/nordstreamiidefence.pdf> (dostęp 12.05.2024).